

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

І. С. Стороженко (Дніпропетровськ)

Битва на Жовтих Водах*

У першій половині дня 29 квітня 1648 р. польське військо вийшло з урочища Княжі Байраки і, пройшовши ще декілька кілометрів, обрало зручне місце для табору в урочищі на р. Жовті Води, де зупинилося на великий привал. До виходу з Поштового на Січковий або Микитинський шлях залишилося 20 км.

В цей же час у цей район вийшов передовий загін української армії, який складався з татарської кінноти (20 тис. воїнів), очолюваний Тугай-беєм. Головні сили української армії були на відстані 15 — 20 км, тобто ще на Микитинському шляху. Ця відстань була розрахована на 3 — 4 години бою передового загону (Тугай-бея), за які головні сили повинні були підійти у район бойових дій, аби завчасно, залежно від обстановки, розгорнутись на вигідних позиціях.

Наше припущення, що С. Потоцький вийшов на Жовті Води через урочище Княжі Байраки, ґрунтується на тому, що на зворотному шляху він пішов на Крилов через це урочище.

Проведений нами аналіз шляхів, які вели на Запорізьку Січ, показав, що основним шляхом був Микитинський (Січковий), який брав початок від Переволочної та Мишуриноного Рогу і йшов на південь через сучасні населені пункти Лихівка, Вільногірськ, Щорськ, уздовж русла р. Базавлук до Миколаївки, а далі на схід від русла цієї річки через Кірове, Чкалове до Нікополя (Микитин Pir). Вийти на Микитинський шлях від Крилова можна було з Чорного або Поштового (І. С.) шляхів.

Якщо б польське військо рухалось Чорним шляхом, то на південь від сучасного с. Жовте, яке розташоване нижче двох рукавів верхів'я р. Жовта (історична назва Жовті Води), існувала переправа, через яку воно повинно було переправитися на лівий берег, щоб рухатися далі до Микитинського (Січкового) шляху. Вважається, що тут, на лівому березі Жовтих Вод, Тугай-бей атакував С. Потоцького, а останній переправився назад на правий берег і там окопався¹. Посилаючись на М. Дубецького, Д. Яворницький наводить у другому томі «Історії запорізьких козаків» географічні координати польського табору: 48°20' північної широти і 51°20' східної довготи². Аналіз цих координат показав, що координата широти проходить по сучасному автодорожньому мосту (можливо, колишню переправу у с. Жовте), а координата довготи — через Каспійське море (очевидно, помилка у тексті).

Керуючись координатою широти, археологічна експедиція Дніпропетровського університету (керівник — В. І. Костенко) провела у 1991 р. пошук слідів розташування польського табору. Не виявлено навіть натяків на можливе його перебування у цьому районі.

Більшість дослідників, зокрема, О. Поль³, Д. Яворницький, В. Маєвський⁴ вважають, що Жовтоводська битва відбулася біля сучасного села Жовте, але при цьому не звертається уваги на те, що С. Потоцький почав свій відступ на Крилов через Княжі Байраки. А для цього він повинен був переправитись з правого берега Жовтих Вод на лівий (про цю подію джерела не повідомляють) і рушити до сучасних сіл Жовтоолександрівки та Дмитрівки (відстань 13 км), біля яких починалось урочище Княжі Байраки. Виникає закономірне запитання: чому був обраний такий шлях відступу? Адже, якщо табір перебував на правому березі р. Жовті Води, біля переправи, до якої він підійшов Чорним шляхом, то цілком природно, що він повинен був і

* Закінчення. Початок див. УІЖ. — 1995. — № 4.

відступати назад у напрямку сучасних Олександрії та Павлиша до Крилова, тобто звідки прийшов. Відповідь може бути однозначною: С. Потоцький не рухався за вищенаведеним маршрутом (Чорним шляхом). Щоб не обрати цей маршрут для просування війська, були вагомі причини: він був удвічі довшим й удвічі більшою була його віддаленість від Дніпра (руху флотилії з реєстровими козаками).

Розглянемо інший старовинний шлях, названий нами Поштовим, і використаємо його тільки частково — до Княжих Байраків (включно). За повідомленням А. Скальковського, на цьому шляху у середині XVIII ст. в ур. Княжі Байраки (на кордоні Запорізької Січі) була розташована поштова станція Княжі Буераки⁵ (на місці сучасного села Григорівка П'ятихатського району Дніпропетровської області). Сусідні поштові станції: на північ — Онуфріївка, на південь — Жовтенька (сучасне м. П'ятихатки). Назва села Княжі Буераки існувала ще у середині XIX ст.⁶ Цей шлях у сучасних назвах населених пунктів такий: Крилов — Онуфріївка — Вишнівці — Зибкове — Пролетарське — Попельнасте (на лівому відгалуженні верхів'я р. Омельник, уздовж русла, на нашу думку, розташовувалось урочище В'язове чи В'язовик) — Грамівка (поворот до ур. Княжі Байраки, яке було розташоване уздовж русла правого відгалуження верхів'я р. Омельник) — Григорівка — Ровеньки — Дмитрівка та Жовтоолександрівка (кінець ур. Княжі Байраки) — Трудолюбівка (сходження з Поштового шляху у східному напрямку) — Виноградівка — Давидівка — Миронівка — Новоукраїнка і далі на південь, по Микитинському шляху до Січі. Але після виходу з Княжих Байраків можна було продовжити рух до Микитинського шляху Поштовим шляхом, це: Жовтоолександрівка — П'ятихатки — Саксагань — Щорськ і далі на південь по Микитинському шляху на Січ.

Можна ще припустити, що С. Потоцький вирішив після виходу з Княжих Байраків рушити до Микитинського шляху через сучасні П'ятихатки не напрямки, а Чорним шляхом — тобто через сучасне с. Жовте від переправи, що тут існувала. У цьому випадку він рушив від сучасних с. Жовтоолександрівка до с. Жовтого по дорозі довжиною 10 км, яка підходить до р. Жовті Води біля підніжжя її двох верхніх розгалужень. Звідки униз по руслу ріки до переправи — 3 км. Але вийти на неї лівим берегом заважають два рукава річки. Тому треба було переправитись на правий берег Жовтих Вод, після цього, рухаючись 2 км на південний захід, вийти на основну трасу Чорного шляху, а далі, рухаючись по ньому на південний схід, через 2 км вийти до переправи. Подолавши переправу через Жовті Води, польське військо готове було після відпочинку рушити Чорним шляхом до району сучасних П'ятихаток. Але тут, під час привалу, його атакував Тугай-бей. Якщо С. Потоцький тут окопався, то для відступу до Княжих Байраків треба було двічі переправлятися через Жовті Води. Якщо він вернувся назад, на правий берег (що під ударами татарської кінноти маловірогідно) і там окопався, то для відступу до Княжих Байраків треба було ще раз переправитись через Жовті Води на її лівий берег (біля її двох верхніх розгалужень, 3 км вище переправи). Можна ще припустити, що С. Потоцький прибув на Жовті Води Чорним, а відступав Поштовим (через Княжі Байраки), тричі переправившись через р. Жовті Води. Але ж про вищенаведені переправи через Жовті Води джерела не повідомляють. Та й чи була в цьому логічність?

Отже, польське військо рухалося на Запоріжжя за вищенаведеним передостаннім маршрутом (Поштовим шляхом) через Княжі Байраки і ніякого відношення до району сучасного села Жовте його просування не має. Але тоді виникає запитання: на якій ділянці р. Жовті Води польське військо зупинилося табором? Учасник Жовтоводської битви, польський жовнір про це повідомляє: «Окопалися ми відразу за Жовтою Водою над водою... Того ж дня пан комісар виставив біля Княжих Байраків офіцера з 30 козаками для отримання розвідувальної інформації»⁷.

Аналіз картографічного матеріалу та обстеження місцевості відповідно до вищенаведеного повідомлення дає підстави зробити висновок, що польське військо стало табором поблизу Княжих Байраків (4 — 6 км на захід)

на правому березі лівого розгалуження верхів'я р. Жовтої, на південь від сучасного с. Пахарівки та на захід від сучасних сіл Дмитрівки і Жовтоолександрівки (П'ятихатського району Дніпропетровської області). Орієнтовні координати центру цього району: 48°34' північної широти і 33°38' східної довготи. Цілком зрозуміло, що більш точне визначення місця розташування польського табору може бути здійснене тільки археологічними дослідженнями.

У зв'язку з тим, що існувало два шляхи, по яких польське військо могло вийти у район Жовтих Вод, Тугай-бей вимушений був розгорнути охоронну розвідку у смузі шириною 15 км, між переправою, південніше сучасного с. Жовте і початком ур. Княжі Байраки, біля сучасного с. Жовтоолександрівка. Його потужні розвідувальні загони з численними роз'їздами кружляли у цій смузі, а основні сили орди перебували у бойовій готовності.

За повідомленням джерел, після зупинки польського табору на привал для того, щоб погодувати коней і особовий склад війська, було відправлено 12 козаків-реєстровців для здобичі дичини. На перший же постріл з'явилися декілька десятків татар (розвідувальний роз'їзд) і полонили частину козаків. Після з'ясування через полонених обставинки, визначення складу війська та місця його розташування Тугай-бей атакував польський табір⁸. Про те, що вогневу підтримку його кінноти забезпечували додані йому козацькі підрозділи з вогнепальною зброєю, свідчать здобуті поляками трофеї — гарматка та гаківниця⁹.

Відбиваючи навальні удари татарської кінноти, у польському таборі поступово нарощується оборона, вводиться у дію артилерія. Зростають втрати в українсько-татарському війську і Тугай-бей припиняє атаки, очікуючи на головні сили, які прибули надвечір, через 4 години після початку бойових дій передовим загonom.

Як тільки припинилися атаки татарської кінноти, поляки почали терміново укріплювати табір, окопалися над водою¹⁰. С. Потоцький робить спробу з'ясувати обставинку, встановити зв'язок з полками, що рухаються на човнах, повідомити про своє становище свого батька, М. Потоцького. До Дніпра вирушив на чолі 200 козаків полковник Душинський, при цьому роз'їзди, які він виділив від свого ядра, безслідно зникли¹¹.

Як вже зазначалося, комісар Я. Шемберк відправив до Княжих Байраків розвідувальний загін у складі 30 козаків. Але вся територія в районі Жовтих Вод була повністю блокована козацько-татарською мережею сторожових і розвідувальних загонів, тому всі зусилля польського командування вийти з ізоляції були марними.

Як повідомляє татарська поема XVII ст., з оточеного польського табору була спроба надіслати інформацію за допомогою собаки-листоноші: «Син Потоцького, не маючи відомостей за свого батька..., надіслав туди муштрованим собакою листа. Але собаку впіймали, листа перехопили. Собаку відправили назад. Це збентежило поляків. Тоді вони надіслали верхівця на швидкому коні, але й верхівця затримано»¹².

Вагомий вклад у дослідження Жовтоводської битви вніс польський історик В. Маєвський, який, зокрема, провів всебічний аналіз усіх джерел, що стосуються початкового періоду повстання Б. Хмельницького (осінь 1647 р. — травень 1648 р.)¹³, де детально розглянув інформацію про цю битву. Торкаючись її початку, він звернув увагу на повідомлення «Реляції пахолка» про те, що 29 квітня 1648 р. (у перший день битви) наступ на польський табір не проводився, а здійснено це було наступного дня. В. Маєвський вважає, що це помилка. За його думкою, боїв 30 квітня не було, оскільки реляція далі повідомляє, що цього дня кількість татар зросла до 40 тис. (29 квітня їх було 12 тис.). Він вважає, що це підійшли головні сили орди, тому після неї повинні були прибути повстанці, оскільки А. Виміна повідомляє, що за татарами, через 4 години на Жовті Води прибули повстанці з табором і артилерією. Дотримуючись думки, що 30 квітня боїв не було, В. Маєвський вважає, що козаки-повстанці прибули на Жовті Води ще раніше — 1 травня і що інформацію А. Виміни треба віднести на цей день¹⁴.

Глибоко поважаючи автора та його думку, ми не можемо з нею погодитися. Вважаємо, що інформація реляції не є помилковою — 29 квітня дійсно штурм польського табору не проводився, а розпочався, як в ній повідомляється, наступного дня наступом козаків і орди. Обґрунтуємо нашу думку.

Жовтоводська битва розпочалася у середині дня 29 квітня 1648 р. раптовими, навальними атаками Тугай-бея на польське військо, яке перебувало під час великого привалу похідним табором. Татари завдали у перші хвилини бою вагомих втрат польському війську. Але терміново ставали до бою шеренги реєстрових козаків-мушкетерів, розгорталась артилерія, сідалися коні кавалерійських хоругв, а по периметру табору з'єднувалося багаторяддя возів. Від мушкетно-артилерійського вогню, що кожен хвилину зростав, татари почали нести вагомі втрати, частота їх атак уповільнювалася, а за годину і зовсім припинялася. Поляки почали окопуватися, функції інженера по фортифікації табору взяв на себе ротмістр Сапега¹⁵.

Тугай-бей блискуче виконав завдання, що на нього покладалось, як на командира передового загону української армії. У поєднанні з тактичною розвідкою він зустрів ворога, вступив з ним у бій, примусив його зупинитися і перейти до оборони, чим забезпечив прикриття головних сил української армії для їх виходу і розгортання в районі бойових дій, а також створив умови для оточення і розгрому супротивника. Після того як атаки татарської кінноти на польське військо, яке прикрилося возами, у поєднанні з мушкетно-артилерійським вогнем стали неможливими, Тугай-бей зосередив всі свої зусилля на бойовій розвідці та інформаційній ізоляції С. Потоцького, а також очікував на Б. Хмельницького, який рухався на чолі українських головних сил. Нагадаємо, що згідно з функціонально-організаційною структурою та тактикою кримсько-татарського війська¹⁶, загін Тугай-бея складався з трьох колон (назвемо їх умовно полками) по 6 — 6,5 тис. воїнів, які рухались окремо один від одного на встановлених дистанціях та інтервалах, створюючи трикутник з вершиною у напрямку руху. Один полк рухався попереду, а два інших на флангах позаду. При зустрічі з ворогом перший полк його атакував і кидався до удаваної втечі. Противник, переслідуючи цей полк, порушував свої бойові порядки, а в цей час два інших татарські полки завдавали йому удару з тилу і флангів.

Про те, що такий бойовий порядок мав загін Тугай-бея, свідчить повідомлення «Реляції мушкетера»: з шанця Денгофа спостерігалось, як до Корсуня наблизилась і форсували р. Рось татари трьома полками¹⁷.

Умови зустрічі Тугай-бея з С. Потоцьким не вимагали застосування такої тактики, бо польське військо перебувало на відпочинку, тому перший, щоб підвищити ефективність раптового удару, атакував останнього двома полками, а третій тримав у резерві. Про це і свідчить повідомлення «Реляції пахолка» про те, що татар було у перший день (29 квітня) 12 тис. чоловік.

Як вже вказувалося вище, під час просування українського війська між його передовим загonom та головними силами була встановлена дистанція, що дорівнювала половині денного переходу піхоти з обозом, тобто була в межах 20 км¹⁸.

Розрахунки свідчать, що, рухаючись із середньою швидкістю до 5 км за годину, головні сили (піхота, артилерія й обоз) прибули на Жовті Води через 4 години після передового загону (татарської кінноти) 29 квітня. Отже, повідомлення А. Виміни про те, що повстанці прибули у район битви через 4 години після татар¹⁹, підтверджує достовірність наших розрахунків і реконструйованого похідного порядку просування української армії. Оскільки битва розпочалася татарами опівдні (орієнтовно о 12 — 13 годині), то козаки-повстанці з артилерією прибули на Жовті Води у кінці дня (десь о 16 — 17 годині). Виникає закономірне запитання: чи реальне їх введення негайно у бій? На нашу думку, ні, тому що:

— втомленому маршем особовому складу війська та коням необхідний був відпочинок;

— треба було провести рекогносцировку поля бою, визначити завдання підрозділам та порядок їх взаємодії, підготувати до бою зброю, спорядження й оснащення, а також виконати інженерні роботи на підступах до польського табору;

— необхідно було до заходу сонця обладнати укріплений табір українських військ.

Керуючись вищенаведеним, ми вважаємо, що повідомлення реляції про те, що 29 квітня польський табір не зазнав штурму, відповідає дійсності. В цей день козаки-повстанці займалися обладнанням та укріпленням свого табору, а також готувалися до бою наступного дня. Штаб Б. Хмельницького, з участю командирів бойових підрозділів, проводив навколо табору рекогносцировку, визначав кожному з них смугу наступу та завдання. Діяльність штабу української армії і розвідки навколо польського табору супроводжувалася, за повідомленням реляції, закликами до козаків-реєстровців перейти на бік повстання. Одночасно на підступах до польського табору готувалося поле бою: для вогневої підтримки атакуючих копалися шанці²⁰. Ця робота, очевидно, продовжувалася і коли стемніло, щоб наблизити частину шанців до польського табору й з'єднати їх ходами сполучення. Під час визначення відстані між шанцями і польським табором враховувалася не тільки далькості вогнепальної зброї, а й можливість татарської кінноти здійснити атаку з місця для підтримки наступальної піхоти. Для цього їй потрібна була відстань не менше 300 м²¹. Отже, передові шанці української піхоти були розташовані не ближче 300 м від передових шанців польської піхоти, яка прикривала свій табір. Тилові шанці української армії були обладнані за межами далькості польської артилерії, тобто на відстані не ближче 500 м від валів ворожого табору. Вся система шанців з'єднувалася ходами сполучення, а також мала проходи для татарської кінноти.

Штурм польського табору розпочався 30 квітня 1648 р. наступом української піхоти при підтримці татарської кінноти, яка розгорнула свої бойові порядки на завчасно обраних рубежах атаки в готовності завдати удару по польських кавалерійських хоругвах та піхоті, якщо вони вийдуть з табору. Цілком зрозуміло, що питома вага татарської кінноти у штурмі польського табору була мінімальною, але перебування навколо табору її полків, готових до бою, стримувало проведення контратак польської кавалерії проти наступаючої української піхоти.

На нашу думку, не випадково штурм польського табору (на валах якого було встановлено 10 гармат) 30 квітня, а також у наступні дні не дав позитивних результатів. Головною причиною, що заважала успіху, була відсутність в українській армії артилерії. Б. Хмельницький мав, як вже зазначалося, всього 3 гармати-фальконети малого калібру. Використання фортечної (оборонної) ручної важкої зброї типу гаківниць (яку, очевидно, вдалося мали козаки-повстанці) для наступальних дій було малоефективним. Мала швидкострільність та далькості, а також громіздкість і незручність її застосування на полі бою, не відповідали динаміці наступального бою, під час якого противник застосовував кавалерійські контратаки. Не випадково, що ці зразки зброї стали трофейним здобутком поляків під час нападу татар на їх похідний табір. Цілком вірогідно, що вся ця зброя була зосереджена на валах шанців української піхоти і застосовувалась проти живої сили ворога під час його контратак.

Яскравим підтвердженням малої ефективності штурму табору С. Потоцького 30 квітня є наступ польського війська вранці наступного дня, 1 травня, на передові шанці української (козацько-повстанської) піхоти²².

Бойові дії протягом 30 квітня і 1 травня 1648 р. показали, що силою польський табір не здобути. Сподівання Б. Хмельницького, що козаки перейдуть з польського табору на його бік і позбавлять С. Потоцького піхоти, не виправдалися: вони самовіддано билися за інтереси Речі Посполитої. Останнє позбавило Б. Хмельницького можливості швидкої перемоги над С. Потоцьким і ставило під загрозу реалізацію його плану розгрому польських військ по частинах. Крім того, ця подія, очевидно, підсилила його тривогу.

за вибір, який зроблять реєстрові козацькі полки, що пересувалися по Дніпру на човнах до Січі. Не виключено, що у ці дні від Б. Хмельницького була направлена депутація для переговорів з ними. Очевидно, така зустріч відбулася 2 — 3 травня біля Коша Микитинської Січі. Військова старшина реєстрового козацького війська, якій довіряв Б. Хмельницький, серед яких Кричевський, Джалалій, Топига та інші, були проінформовані про оточення, при підтримці татар, польського війська на Жовтих Водах, при цьому їм було запропоновано приєднатись до боротьби проти польської шляхти за повернення козацьких стародавніх вольностей і прав²³. Як вже вказувалось вище, 4 травня 1648 р. реєстрові полки повстали у районі Коша Микитинської Січі (біля ур. Кам'яний Затон) й оголосили себе складовою частиною української (повстанської) армії. Немає сумніву, що цієї ж доби про цю подію стало відомо Б. Хмельницькому.

Враховуючи недостатнє забезпечення артилерією свого війська, яке вело бойові дії проти польської армії на Жовтих Водах, а також очікуючи отримання у найближчі дні вагомого підсилення, в т. ч. і артилерійського, з боку реєстрових козацьких полків, що приєдналися до повстання, Б. Хмельницький, на нашу думку, тимчасово відмовився від намірів здобути табір С. Потоцького штурмом і розпочав з 5 травня 1648 р. його облогу.

Торкнемося питання, на яке звернув увагу В. Маєвський, а саме, на повідомлення «Реляції пахолка» про прихід на другий день Жовтоводської битви додаткових сил орди, завдяки чому її загальна чисельність зросла до 40 тис. воїнів²⁴. Він вважає, що це прибули головні сили орди.

На нашу думку, це прибула (у межах 20 тис. воїнів) не передбачена, не планова частина кримсько-татарського війська, яка складалася з ногайської орди. Випадки, коли з ногайською ордою не було домовленості про її участь у поході на допомогу Б. Хмельницькому, а вона добровільно приєднувалась, повторювалися і надалі. Так, вона добровільно приєдналася до походу калги-султана Крим-Гірея на допомогу Б. Хмельницькому у вересні 1648 р. (під час Пилявецької битви)²⁵.

Про те, що ногайська орда брала участь у Жовтоводській битві, свідчать її учасники, підкреслюючи убогий зовнішній вигляд та погане озброєння її воїнів²⁶. На участь ногайської орди на молі з її вождем Орали-огли у поході Тугай-бея на допомогу Б. Хмельницькому свідчить і інше джерело²⁷.

Очевидно, у районі Жовтих Вод ця частина кримсько-татарського війська перебувала не більше півтора тижня, тому що кримський хан оголосив 11 травня 1648 р. про похід на Україну на допомогу Б. Хмельницькому, але збір степових орд на Інгульці, на роздоріжжя Чорного та Кучманського шляхів, очевидно, розпочав раніше. За повідомленням польської розвідки, зосередження орд у цьому районі спостерігалось 10 травня 1648 р.²⁸. Отже, ногайська орда, орієнтовно 8 — 9 травня залишила Жовті Води і вирушила до району зосередження на Інгульці для підготовки до походу, який планував очолити кримський хан. Згідно з щоденником цього походу, складеного татарським літописцем Хаджі Мехмед Сенаєм з Криму, чисельність ногайської орди, що вирушила разом з ханом, становила 12 тис. воїнів. При цьому Сенай буджацьких татар не включає до складу цієї орди, а показує окремо чисельністю 20 тис. воїнів. Не виключено, що частина ногайської орди, зокрема Єдичкульської, яка межувала з Січчю і надавала допомогу Б. Хмельницькому з перших днів повстання, залишилась на Жовтих Водах. Можливо, Орали-огли, про якого згадано вище, був вождем Єдичкульської орди.

Розрахунки свідчать, що у польському таборі було не менше 4 тис. коней (2,5 тис. кінноти і 1,6 тис. запряжних), а на його оборонних валах не менше 800 возів. Якщо від ріки вози не ставилися, то довжина кожної сторони табору при однорядному їх з'єднанні становила близько 800 м, а при дворядному — 400 м. Враховуючи незначну кількість піхоти для оборони табору, ми схилиємося до останніх розмірів його сторін. Безумовно, що подані розміри орієнтовні, оскільки на них мав вирішальний вплив характер місцевості. За повідомленням джерел, у таборі С. Потоцького було 4 тис. війська і великі запаси пороху, що давало можливість витримати до-

вготривалу облогу. Але на її другому тижні не було чим годувати коней. Крім того, козаками були вжиті заходи, щоб позбавити поляків води²⁹. Про позбавлення табору води згадує у своїх мемуарах і А. Радзівіл³⁰. Як це було зроблено, важко відповісти. Можливо, якщо це було верхів'я ріки, було змінено її русло. Коней прийшлося вигнати з табору, становище було важким, але С. Потоцький не йшов на переговори, він очікував допомоги.

Звістка про те, що С. Потоцький стримує на Жовтих Водах облогу Б. Хмельницького, прийшла до Черкас 3 травня 1648 р. Наступного дня М. Потоцький за допомогою універсалу звернувся до сенаторів та іншої шляхти, в якому повідомляв, що Тугай-бей з іншими мурзами потужних татарських орд надали допомогу козакам і вже декілька днів на Жовтих Водах проти поляків ведуть бойові дії. Яким шляхом підуть у королівство — невідомо. У зв'язку з цим, він усіх застерігав бути обережними у своїх домовітках і закликав для захисту віри християнської йти до війська³¹.

З'єднавши свої військові формування з підрозділами польного гетьмана М. Калиновського, М. Потоцький 7 травня вирушив з Черкас на допомогу своєму синові. 10 травня він зупинився біля Чигирина, де наступного дня отримав звістку про перехід реєстрових козацьких полків, що рухалися на човнах по Дніпру, на бік повстання. Враховуючи оперативно-тактичну перевагу Б. Хмельницького, він вирішив відмовитися від надання допомоги своєму синові, ухилитись від бойових дій проти української армії. Прагнучи з'ясувати обстановку у районі Жовтих Вод (відстань від Чигирина — 100 км), він ще протягом 12 травня простояв біля Чигирина. Зусилля польської розвідки були марними — всі підходи до району Жовтих Вод були блоковані сторожовими загонами Б. Хмельницького. Так нічого й не довідавшись, він зранку 13 травня рушив назад до Черкас. Того ж дня М. Потоцький відправив у район Жовтих Вод потужний загін з трьох хоругв (150 кіннотників) на чолі з старостою Войницьким³² із завданням пробитись через сторожі ворога і з'ясувати долю польських військ, що там перебувають, а сам, повільно відступаючи, очікував отримати цю інформацію.

Опівдні, 13 травня 1648 р. на Жовті Води до табору Б. Хмельницького прибула давно очікувана підмога — реєстрові козацькі полки, очолювані Ф. Джалалієм. Вони демонстративно пройшли перед польським табором і мушкетною пальбою вітали Б. Хмельницького³³.

Наступного дня козаки-реєстровці, а також надворні драгуни (загальна чисельність 1600 чол.), що перебували у польському таборі, перейшли до повстанців. На оголені ділянки польської оборони пішла в атаку козацька (повстанська) піхота, підтримана артилерією (привезеною реєстровцями) та татарською кіннотою. Ціною вагомих втрат і зусиль С. Потоцькому вдалося відбити небезпечну атаку. Враховуючи своє безвихідне становище, він запросив переговорів.

Питання умов припинення збройної боротьби та їх виконання сторонами всебічно проаналізував, спираючись на джерела, М. Маєвський. Він також зробив уточнення дат відповідно до подій, що відбулися на Жовтих Водах в останні дні битви (з 12 по 16 травня 1648 р.)³⁴. Результати цих досліджень дозволяють реконструювати найбільш вірогідний напрямок подій, що відбулися у ці дні на Жовтих Водах.

Внаслідок переговорів 14 травня між Б. Хмельницьким і С. Потоцьким, через своїх представників, було домовлено, що останній передає першому всю артилерію з порохом та клейноди, а замість цього польському війську будуть надані можливості й умови безпечно відступити до Крилова. Для гарантії виконання домовленості, сторони обмінялися заложниками з осіб вищого військового керівництва. До українського табору разом з артилерією прибули Чарнецький, Бжуханський та Войнович, а до польського — М. Кривоніс та М. Криса.

15 травня до С. Потоцького прибув посланець від Тугай-бея з пропозицією видати полякам Б. Хмельницького, але для обговорення умов цієї передачі пропонувалась особиста таємна зустріч сам на сам. Пропонувалось кожному виїхати на зустріч у супроводі особистої охорони у складі 20 чо-

ловік. С. Потоцький погодився на цю зустріч, але коли він виїхав з табору, то відразу ж зрозумів, що це пастка і негайно повернувся назад³⁵.

Користуючись відсутністю дисципліни у польському таборі, українські заложники С. Кривоніс та М. Криса 15 травня безперешкодно повернулись у розташування свого війська. Після цього почався при підтримці артилерійського вогню штурм польського табору. С. Потоцький і Я. Шемберг особисто керували обороною шанців. Ціною значних людських втрат їм вдалося відбити атаку української армії. У значній мірі останньому сприяло те, що пішов дощ, внаслідок якого порох став вологим і вогонь атакуючих (повстанців) значно ослабився³⁶. С. Потоцький вирішив негайно розпочати відступ табором до Крилова, хоч гарантії безпеки на марш після втечі українських заложників були втрачені.

Розглядаючи питання передачі польської артилерії повстанцям, В. Маєвський бере під сумнів твердження деяких джерел, що Б. Хмельницький не мав гармат, тому прагнув будь-що їх отримати³⁷.

Для підтвердження свого сумніву, він наводить повідомлення «Реляції пахолка», що 2 травня 1648 р. під час контратаки поляки захопили у козаків-повстанців одну гармату³⁸. Але розглядаючи Жовтоводську битву, поставимо запитання, яке чомусь майже ніхто не ставить: чому так довго (аж 16 днів) Б. Хмельницький не міг вибити С. Потоцького з укріпленого табору? Адже обстановка піднятого повстання вимагала якнайшвидше розгромити польське військо на Жовтих Водах до підходу йому допомоги і вирушити на «волю», щоб одержати підтримку народу. Ми вважаємо, що причиною довготривалої облоги польського табору на Жовтих Водах є вкрай недостатнє забезпечення артилерією української (повстанської) армії. Аналіз артилерійського арсеналу Б. Хмельницького після Жовтоводської битви свідчить, що перед початком цієї битви його легка польова артилерія складалася, як вже зазначалося, всього з 3-х гармат-фальконетів, В. Голобуцький у своїх дослідженнях визначає кількісний склад артилерії Б. Хмельницького у цей період — 4 гармати³⁹. При цьому слід зазначити, що з досвіду Тридцятилітньої війни (1618 — 1648 рр.), під час якої широко застосовувалися укріплені табори, польова артилерія безсила проти земляних оборонних споруд³⁹. Отже, штурм польського табору без важкої артилерії був справою безперспективною.

Той же досвід Тридцятилітньої війни свідчить, що забезпечення артилерією армій — учасниць цієї війни — досягло 4 гармати на одну тисячу воїнів, при цьому одна гармата була важкою⁴⁰. Забезпечення артилерією С. Потоцького, який мав 10 гармат (очевидно, важкої артилерії) було, в межах 2,5 гармати на одну тисячу воїнів, а у Б. Хмельницького 0,3 гармати, без врахування татарської кінноти, а з урахуванням останньої — 0,1 гармати на одну тисячу воїнів. Після того як у район битви прибули реєстрові козацькі полки, які привезли 12 легких гармат-фальконетів і одну мортиру, забезпечення артилерією української армії значно покращилося: 1 гармата на одну тисячу козаків, а з урахуванням татарської кінноти — 0,5 гармати на одну тисячу воїнів, але при цьому не було жодної важкої гармати. Отже, навіть коли прибули реєстровці, штурм табору був справою не перспективною.

Враховуючи вищевикладене, можна зрозуміти прагнення Б. Хмельницького заволодіти польовою артилерією польського війська разом з боеприпасом.

Вночі 15 травня 1648 р. польське військо готувалося для здійснення маршу до Крилова. Із собою взяли тільки 40 возів⁴¹, очевидно, для перевезення поранених та найнеобхіднішого в дорогу. Табір з рухомою обороною з такої кількості возів побудувати було неможливо. Розрахунки свідчать, що дворянний табір (тобто по одному ряду на флангах колони війська) з цієї кількості возів мав довжину 120 — 140 м. Такий табір не міг прикрити 3-тисячне військо (без врахування обозних та слуг), оскільки мав малі розміри. Крім того, неприступність такого табору була сумнівна, оскільки однорядна возова ниточка могла обірватись кожної хвилини. Збільшення ж на флангах

оборони до двох возових рядів, скоротило 6 довжину табору до 60 — 70 м. Підкреслимо при цьому, що для возової оборони у польському таборі не було необхідної кількості піхоти, оскільки вона (1600 чол.) перейшла на бік Б. Хмельницького. Отже, польське військо вишикувалось для просування (в умовах оточення ворогом) не табором з возовою рухомою обороною, а в інший похіднобойовий порядок. Враховуючи, що, за повідомленням джерел, польське військо під час свого руху давало відсіч татарській кінноті⁴², воно, очевидно, було побудовано «старим польським шикуванням». Це шикування мало вигляд великого, пустого всередині кінного чотирикутника, готового з кожної сторони до негайної кавалерійської контратаки⁴³. У нашому випадку посередині кінного чотирикутника рухалось 40 возів.

О першій годині ночі 16 травня 1648 р. (над Жовтими Водами у цю годину зійшов місяць — І. С.) польське військо рушило по дорозі до Княжих Байраків. Утаємничити вихід війська з укріпленого табору не вдалося, бо, як тільки почався марш, до Б. Хмельницького втік перебіжчик⁴⁴. Протягом усієї ночі польське військо супроводжувала з боєм татарська кіннота.

Розглядаючи відступ польського війська, нагадаємо, що значна кількість коней у ньому під час облоги була втрачена. Очевидно, не тільки допоміжний склад (челядь) а й частина кіннотників рухалися пішки. Крім того, просування поляків відбувалося в умовах ночі і поєднувалося з контратаками проти ударів татарської кінноти. В цих умовах швидкість руху війська не перевищувала 2 — 3 км за годину. Отже, до світанку (за 4 години) С. Потоцький просунувся на 8 — 12 км уздовж урочища Княжі Байраки до сучасного села Григорівки (П'ятихатського району Дніпропетровської області). Тут, на світанку, до бою була введена українська піхота, яка застосувала проти рухомого польського табору польову артилерію, маневруючи гарматами за допомогою верхових коней. Втрати польського війська від артилерійських атак козацької піхоти були настільки великі, що викликало занепокоєння у татар-союзників, які були зацікавлені в отриманні якнайбільшої кількості полонених. Біля завчасно зробленого перекопу шляху, прикритого українською піхотою, польське військо було зупинено⁴⁵.

Під час бою з боку поляків робилися спроби окремих груп та поодиноких жовнірів вирватися з оточення, але ці спроби були марними. Учасник битви з польської сторони повідомляє, що його взяли у татарську неволю біля полудня на тому місці, де дорога звертає від Княжих Байраків на урочище В'язове⁴⁶. Це дає нам підстави вважати, що Жовтоводська битва була завершена у першій половині дня 16 травня у районі, окресленому сучасними селами Попельнасте, Грамівка, Григорівка. Командний пункт Б. Хмельницького на завершальному етапі битви перебував біля сучасного села Григорівки⁴⁷.

За повідомленням В. Маєвського, С. Потоцький під час бою отримав тяжкі поранення від вогнепальної та холодної зброї і потрапив у татарську неволю. По дорозі до Криму, біля Таваньської переправи через Дніпро, 19 травня 1648 р. він помер від гангрені. Біля нього весь час перебував С. Чарнецький. Спочатку С. Потоцького поховали у Кодаку, а пізніше — у Домініканському костелі, у Києві. Я. Шемберг теж потрапив у татарську неволю.

Отже, у першій половині дня 16 травня 1648 р. на Жовтих Водах завершилася перша переможна битва Визвольної війни.

Протягом всієї битви питання забезпечення артилерією української армії стояло дуже гостро. Очевидно, на цьому ґрунті у Б. Хмельницького ще до завершення битви виник план корінної реорганізації артилерії і визначення артилерійського арсеналу для своєї армії. Після завершення битви Б. Хмельницький проводить негайно таку реорганізацію. Ось як про це повідомляє С. Величко: «Затим Хмельницький з Тугай-беєм стояв на тому-таки місці (на Жовтих Водах. — І. С.) ще три дні, готуючи й збираючи військо та обоз до наступної битви вже з самими коронними гетьманами. Особливо старанно готували п'ятнадцять водних гармат, які були нового зразка і мали тільки два колеса. До них треба було одного коня, і це дозволяло легко і швидко

при воєнній потребі їх повертати. Було вже тут у Хмельницького 26 гармат і гарматок, до них він приставив, опішивши, 50 добрих запорізьких стрільців. Додав Хмельницький до них про всякий випадок ще й 300 кінних. Ці новостверджені пушкарі вміли стріляти як із гармат, так і з мушкетів»⁴⁸.

Це повідомлення свідчить, що Б. Хмельницьким була створена полкова (легка польова) артилерія на двоколісній тязі, а також артилерія резерву або артилерія головного командування — гетьмана (важка польова артилерія). До першої він зарахував 15 гармат, а до останньої — 11. Це був початок якісної реорганізації збройних сил України, внаслідок якої артилерія отримала статус окремого роду війська. Питома вага артилерійського забезпечення української армії залишалась ще незадовільною — 1,6 гармати на одну тисячу воїнів. Пізніше Б. Хмельницький доведе цей показник до вимог часу — 4 гармати на одну тисячу воїнів. У його арсеналі буде не менше 120 одиниць полкової артилерії і майже 30 гармат артилерії головного командування.

Не торкаючись загальновідомого політичного значення і наслідків Жовтоводської битви, підкреслимо, що організація й проведення цієї битви дали можливість Б. Хмельницькому та його штабу отримати досвід у застосуванні різних форм маневрування, зокрема, розчленування сил ворога, організації просування своїх військ у передбаченні зустрічної битви, оптимального використання союзного кримсько-татарського війська для прикриття головних сил своєї армії та організації і проведення оперативних (глибинних) та тактичних (військових) розвідок.

Командири всіх рівнів набули досвіду організації взаємодії піхотних формувань з кіннотою (татарською) на марші та в ході бойових дій, набули навичок у плануванні і проведенні бойових дій на полі бою, зокрема, проведення рекогносцировки, бойової розвідки, інженерного забезпечення, артилерійської та кавалерійської підтримки атаки піхоти, а також організації облоги ворожого укріпленого табору.

Довготривала облога польського табору дозволила «обстріляти» кожного українського та союзного татарського воїна. Кожний з них набув досвіду ведення бою проти ворожої кінноти і піхоти, в умовах щільного артилерійського і мушкетного вогню. При цьому підвищились їх навички у застосуванні різних зразків зброї як вогнепальної, так і холодної, зокрема, її умільний вибір залежно від обставин і характеру бою.

Битва на Жовтих Водах стала етапною бойовою школою для збройних сил України, під впливом якої розпочався перегляд організаційної структури, озброєння та тактики бойових дій Війська Запорізького, відповідно до вимог часу і завдань війни.

Особливістю битви на Жовтих Водах є те, що вона стала початком:

1. Розгрому польської армії, зосередженої на Україні, кризи польського воєнного мистецтва не тільки за рахунок втрати оперативно-тактичної переваги у кавалерії, а й за рахунок фізичних втрат останньої⁴⁹.

Оточене на Жовтих Водах польське військо було приречене на загибель, оскільки польське командування (М. Потоцький), враховуючи оперативно-тактичну перевагу української армії, відмовилося надати йому допомогу.

2. Подальшого розвитку українського воєнного мистецтва, зокрема, ліквідації польської оперативно-стратегічної переваги у кавалерії за рахунок введення союзної татарської кінноти до складу української армії, при гармонійному поєднанні на полі бою високої маневровості татарської кінноти з вогневою силою української (козацької) піхоти. Важливою, перспективною рисою українського воєнного мистецтва, проявленою на Жовтих Водах, є застосування оперативного маневрування (з урахуванням просування військ) з метою створення вигідних умов для розгрому ворога, зокрема, розгрому його по частинах, а також тактичного маневрування на полі бою, зокрема, вогнем артилерії.

Важливим надбанням українського воєнного мистецтва у Жовтоводській битві є застосування передового загону, створеного з татарської кінноти, для зупинки ворога і прикриття головних сил української армії при виході їх у район битви.

- ¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: В 3 т. — Львів 1990. — Т. 2. — С. 159.
- ² Там же.
- ³ Дніпропетровський історичний музей. Відділ рукописів, ф. 10, кп. 82997, арк. 18803.
- ⁴ Маєвський Й. Післямова. — С. 238.
- ⁵ Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша запорожского. — Одесса, 1846. — Ч. 1. — С. 300.
- ⁶ Дніпропетровський історичний музей. Відділ рукописів. Колекція топографічних карт. КП. 37992, арк. 4.
- ⁷ Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- ⁸ Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф. Ю. А. Мицика. Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів, спр. 143, арк. 92 — 93 (далі — Бібліотека Чарторийських).
- ⁹ Зібрання Русецьких, спр. 31, арк. 35.
- ¹⁰ Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- ¹¹ Бібліотека Чарторийських, спр. 143, арк. 92 — 93.
- ¹² Акчокракли О. Назв. праця. — С. 169.
- ¹³ Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 142 — 164.
- ¹⁴ Там же. — С. 147.
- ¹⁵ Chrzaszcz I. Pierwszy okres Buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Zoltowodskiej i naoczego świadka wypadkow..., Lwów, 1934. — S. 231 (Далі — Хрущ).
- ¹⁶ Строчков А. В. История военного искусства. Рабовладельческое и феодальное общество. — М., 1955. — С. 234 — 235.
- ¹⁷ Michalowski I. Księga pamiętnica. — Kraków, 1864. — S. 22.
- ¹⁸ Готовский В. Л. Указ. соч. — С. 88.
- ¹⁹ Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Сегеркранц С., Певнев А. Конница. — М. — Л., 1927. — С. 104.
- ²² Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- ²³ Літопис Величка. — С. 66.
- ²⁴ Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 147.
- ²⁵ Бібліотека Чарторийських, спр. 143, арк. 329.
- ²⁶ Маєвський Й. Післямова. — С. 264.
- ²⁷ Бібліотека Чарторийських, спр. 143, арк. 92 — 93.
- ²⁸ Зібрання Русецьких, спр. 41, арк. 15 — 16.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Radziwiłł A. S. Pamietnik o dziejach w Polsce. — Warszawa, 1980. — Т. 3. — S. 76.
- ³¹ Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1988. — С. 28.
- ³² Зібрання Русецьких, спр. 41, арк. 15 — 16.
- ³³ Хрущ. — С. 265.
- ³⁴ Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 148 — 149.
- ³⁵ Хрущ. — С. 266.
- ³⁶ Летопись Григория Грабянки. — К., 1854. — С. 44.
- ³⁷ Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 148 — 149.
- ³⁸ Там же. — С. 149.
- ³⁹ Голобуцкий В. А. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648 — 1654 гг.). — М., 1954. — С. 47.
- ⁴⁰ Разин Е. А. Указ. соч. — С. 347, 394 — 435.
- ⁴¹ Хрущ. — С. 266.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ История военного дела в Польше. Избранные вопросы. — Варшава, 1970. — С. 100.
- ⁴⁴ Хрущ. — С. 266.
- ⁴⁵ Летопись Григория Грабянки. — С. 44.
- ⁴⁶ Маєвський Й. Огляд джерел. — С. 145, 149.
- ⁴⁷ Документи Богдана Хмельницького 1648 — 1657 рр. — К., 1961. — С. 664.
- ⁴⁸ Літопис Величка. — С. 68.
- ⁴⁹ История военного дела в Польше... — С. 115; Маєвський Й. Післямова. — С. 260.